

ДИНАМІКА ПАТЕРНАЛІСТСЬКИХ НАСТАНОВ В УКРАЇНІ: ВІД ЦІННІСНОГО ПІДҐРУНТЯ ДО РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО СТАТУСУ

У статті аналізуються десятирічні зміни в детермінації патерналістських настанов населення України. Для з'ясування конфігурації впливу чинників був застосований метод логістичної регресії. Аналіз засвідчив зниження впливу антиринкових цінностей на патерналістські настанови на тлі зростання впливу соціоекономічного статусу.

Ключові слова: патерналістські настанови, цінності, раціоналізація.

В статье анализируются десятилетние изменения в детерминации патерналистских установок населения Украины. Для выяснения конфигурации влияния факторов был применен метод логистической регрессии. Анализ показал снижение влияния антирыночных ценностей на патерналистские установки на фоне роста влияния социальноэкономического статуса.

Ключевые слова: патерналистские установки, ценности, рационализация.

The paper analyses the ten-year changes in the determinants of paternalistic attitudes of Ukraine's population. The author uses the method of logistic regression to ascertain the configuration of factors' influence. The analysis has demonstrated a decreasing influence of anti-market values on paternalistic attitudes against the background of growing influence of socio-economic status.

Keywords: paternalistic attitudes, values, rationalisation.

Проведення модернізаційних реформ у таких зарегульованих економіках, як українська потребує лібералізації економічних процесів та руйнування патерналістської системи, яка стала одним із чинників формування корупційного суспільства. У країні тривалий час зберігається ситуація, коли за умов існування квазіринкової економіки соціальна сфера переважно побудована на принципі солідарного фінансування і забезпечується із державного бюджету. Така патерналістська модель надавала соціальні блага недиференційовано,

незалежно від потреби. Прикладом негативного впливу патерналістської політики є комунальна сфера, яка впродовж довоєнних років сприймалася населенням як гарантоване комунальне благо. Утримання житлового фонду та його ремонт фінансувався з державного та муніципального бюджетів, покриваючи таким чином потреби як нужденних, так і заможних прошарків населення. Подібний зрівняльний підхід застосовувався і щодо тарифів на енергоносії та тепло. Держава мобілізувала всі наявні ресурси на оплату дорогого російського газу для всіх верств населення, посилюючи навантаження без відповідного фінансування на інші соціальні сфери. Існував своєрідний суспільний договір між елітою і суспільством: патерналістська політика держави в обмін на лояльне ставлення населення до масштабної корупції в енергетичній сфері. У результаті деградували інші сфери, такі як освіта і медицина.

Відрахування у соціальні фонди хоча і прив'язані до працівників, але фактично реалізуються на етапі відрахування з боку роботодавця. З іншого боку, ці кошти сприймаються одержувачем соціальних благ як безкоштовно надані йому державою, а не як відрахування його і його співгромадян шляхом персональної відповідальності і персонального фінансування. У результаті соціальні відрахування (податки) працівника не актуалізують у нього відповідні запити до влади щодо ефективності витрат, оскільки майбутній одержувач соціального блага не приймає ніяких рішень про свій внесок. Населення лише очікує від влади гарантованого забезпечення соціальними благами. На основі таких очікувань формулювалися електоральні вимоги, які охоче і досі експлуатуються популістськими політичними силами.

Патерналістські настанови можна визначити як однозначне покладання індивідом відповідальності на державу у забезпеченні рівня життя населення. В українській соціології патерналістські настанови розглядаються переважно в контексті політичної культури суспільства [1; 2]. Патерналізм як система відносин між державою та людьми виразняється історично сформованими культурними практиками патрон-клієнтізму, який не зникав через перервану більшовиками капіталістичну модернізацію. На відміну від західної ліберальної моделі, де держава визначається суспільством як

арбітр, котрий слідкує за “правилами гри”, у Східній Європі держава розглядалася та й досі розглядається як чи не єдине джерело забезпечення роботою, житлом, комунальними послугами, освітою, медициною тощо. І це традиційне уявлення йде врозрід з намаганням прищепити ринкові механізми життєдіяльності людей.

Теорія “колії залежності” (path dependence theory) показує залежність впровадження нових інститутів від впливу старих, які притримують і блокують модернізаційні ініціативи. Часто модернізація неможлива через соціокультурні традиції, які утримують розвиток у відповідній соціокультурній колії. При чому ця залежність може проявитися не стільки напяму від рівнозначних інститутів (вплив попередніх економічних інститутів та нові економічні інститути), а суто випадкових впливів попередньої інституціональної системи. У дослідженнях з перехідною економікою ця концепція пояснює механізми, які відтворюють основні риси попереднього соціального порядку.

Йдеться про недостатню легітимність інституту приватної власності в українському суспільстві. Причинами цього стала нечесна і несправедлива з погляду населення приватизація промисловості та землі, яка породила олігархічну систему та корупційну економіку. Звідси, саме антиринкові цінності є джерелом існування патерналістських орієнтацій. Причому цей зв’язок слід розглядати як інерційні прояви ще радянських цінностей. Традиційний уклад, жажливі тоталітарні трансформації, які вилилися у пізньюрадянський баланс стабільного існування, сприяли настороженості населення до ринкових новацій, відкритої соціальної диференціації. Половинчасті реформи у 1990-х роках сприяли утвердженню феномену соціального інфантилізму, коли люди вірили у легкі способи досягнення результатів в економіці і політиці без власних зусиль і, головне, без змін власних цінностей та поведінки.

З іншого боку, тривала соціальна трансформація повинна б була вже позначитися на сприйнятті ролі держави в житті людини. Незважаючи на постійне підживлення політичним класом патерналістських прагнень, все ж життя змушує міркувати та сподіватися більше на себе, ніж на державу. Прихильність до певної моделі відносин з державою та

визначення власної суб'єктності у соціально-економічному житті виводяться із раціонального врахування особистістю задоволення матеріальних потреб, доходу, рівня освіти, позиції на ринку праці тощо. Наприклад, врахування високих ризиків у приватному секторі підштовхує людину до перебування у державному секторі, де перевагами є стабільність і передбачуваність. Шляхом раціоналізації свого становища індивід співвідносить моделі відносин з державою з власними інтересами, соціоекономічним статусом, становищем на ринку праці. Особливо це стосується людей, які зуміли забезпечувати матеріально себе поза державними інститутами. Йдеться про середній прошарок людей з недержавного сектора, рівень доходу яких дає змогу, крім задоволення базових потреб, мати певні накопичення і споживати платні послуги у сферах медицини, освіти, культури тощо. Натомість збідніле населення в ході соціальних трансформацій негативно налаштоване на сприйняття ринкових змін та є потенціалом спротиву реалізації сучасних реформ. Та, незважаючи на це, дослідження свідчать, що навіть представники робітничого класу, які працюють на підприємствах з іноземним капіталом, менш патерналістськи налаштовані та проявляють більшу класову солідарність, ніж ті, хто працює на підприємствах вітчизняних власників, не кажучи вже про державні підприємства [3]. Очевидно, що сприйняття адміністрації підприємства як “чужої” раціоналізує класову свідомість, натомість сприйняття підприємств з вітчизняними власниками відбувається за “традиційною” патерналістською схемою, яка паралізує соціальну суб'єктність робітників. А людям, які залучені у державний сектор економіки, взагалі більше потрібен низький рівень ризику, ніж високий рівень доходу. Вони задовольняються малим, але більш гарантованим соціальним забезпеченням.

Зниження очікувань на допомогу держави зумовлюється ще й драматичними наслідками боротьби України проти імперської експансії Росії, що є своєрідним продовженням продемократичної Революції гідності 2013–2014 рр. Війна, як правило, прискорює раціоналізацію свідомості, руйнує ілюзії й фіксує індивідуальні та групові інтереси людей. Недостатність ресурсів у держави проводити патерналістську політику руйнує попередній суспільний договір і робить населення більш нетерпимим до корупції.

Таким чином, моє припущення полягало в тому, що протягом тривалих років соціальних трансформацій детермінація орієнтацій населення щодо системи відносин держави та індивіда змістилася з ціннісного антиринкового підґрунтя в бік раціоналізації соціоекономічного статусу. Внаслідок цього патерналістські орієнтації набувають рис раціональної реакції індивіда на загострення конкуренції на ринку праці нерозвинутої економіки, як це відбувалося у модернових, класових суспільствах.

Для перевірки цієї гіпотези було залучено дані загальнонаціонального репрезентативного дослідження “Громадська думка в Україні – 2006” та моніторингового дослідження 2016 р., які були проведені Інститутом соціології НАН України. Згідно з цими опитуваннями респондентам ставилося запитання, відповіді на яке відтворюють основні типи взаємовідносин держави та індивіда щодо забезпечення належного рівня життя (табл. 1).

З’ясувалося, що кардинальних змін у розподілі орієнтацій населення на систему забезпечення рівня життя не відбулося. Незначна частка населення поділяє ліберальну позицію. Більшість населення (близько половини у 2006 р. і більше половини у 2016 р.) вважають, що держава і громадяни мають докладати спільних та рівномірних зусиль у забезпеченні їхнього рівня життя. Загалом можна відмітити, що частка патерналістськи налаштованих громадян дещо зменшилася: якщо десять років тому їх налічувалося близько третини, то у 2016 р. їхня кількість зменшилася до чверті населення.

Таблиця 1

Динаміка відповідей населення України на запитання
“Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?” (%)

Варіанти відповідей	2006	2016
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	15,0	13,3
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	49,2	57,5
Держава зобов’язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам	31,2	25,8
Важко відповісти	4,6	3,4
ЗАГАЛОМ	100	100

Для з'ясування детермінант орієнтації на патерналізм у забезпечені належного рівня життя було застосовано модель бінарної логістичної регресії. Цей метод дає змогу якнайточніше вивчити вплив вирізнених чинників на залежну дихотомічну змінну. В якості залежної змінної було використано дихотомічну змінну “держава зобов’язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам”, яка набуває значень від 1 для тих, хто обрав цей варіант відповіді, до 0 для тих, хто обрав інші варанти відповіді.

В якості незалежних змінних використано два типи соціальної диференціації.

1. Об’єктивні виміри. *Стать*: вимірювана як 1 – жіноча; 0 – чоловіча. *Вік*: вимірюваний як кількість повних років життя. *Освіта*: із можливими варіантами відповіді “1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна; 4 – перший ступінь вищої освіти; 5 – повна вища освіта”. *Оплачувана робота*: дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто зазначив наявність оплачуваної роботи, і значення 0 – для тих, хто зазначив, що в даний час не працює. *Оцінка матеріального становища сім’ї*: порядкова змінна в опитуванні “Громадська думка в Україні – 2006” із можливими варіантами відповіді “1 – злиденне; 2 – бідне; 3 – нижче середнього; 4 – середнє; 4 – заможне; 5 – вище середнього; 6 – заможне; 7 – багате” та у моніторинговому дослідженні 2016 р. із можливими варіантами відповіді “1 – злиденне; 2 – бідне; 3 – середнє; 4 – заможне; 5 – багате”.

2. Економічні цінності. *Ставлення до приватизації великих підприємств, малих підприємств та землі*: виміряне на підставі окремих запитань щодо кожного об’єкта приватизації. В опитуванні “Громадська думка в Україні – 2006” це ставлення виміряне за допомогою запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) ...?” із можливими варіантами відповіді “1 – ні; 2 – скоріше ні; 3 – важко сказати; 4 – скоріше так; 5 – так”. У моніторинговому дослідженні 2016 р. виміряне на підставі запитання “Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) ...” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно; 2 – важко сказати, позитивно чи негативно; 3 – скоріше позитивно”. *Орієнтація на планову економіку*: фіктивна дихотомічна змінна,

яка набуває значення 1 для тих, хто в опитуванні “Громадська думка в Україні – 2006” зазначив у запитанні “Якою має бути економіка України?” варіант відповіді “економіку повністю регулює держава”, та у моніторинговому дослідженні 2016 р. для тих, хто у запитанні “Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?” вибрав варіант відповіді “треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю”, і значення 0 – для тих, хто зазначив інші варіанти ролі держави у функціонуванні економіки.

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу чинників на залежні дихотомічні змінні виявила невисоке значення показників Nagelkerke R Square (табл. 2).

Таблиця 2

Логістична регресія для залежної змінної “держава зобов’язана забезпечити належний рівень життя усім громадянам”

Незалежні змінні	2006	2016
Стать	0,355*** (1,426)	0,190 (1,209)
Вік	0,003 (1,003)	0,004 (1,004)
Освіта	-0,072 (0,931)	-0,132** (0,876)
Оплачувана робота	0,163 (0,849)	-0,443*** (1,557)
Оцінка матеріального становища сім’ї	-0,018 (0,983)	-0,463*** (0,629)
Ставлення до приватизації великих підприємств	-0,179** (0,836)	0,006 (1,006)
Ставлення до приватизації малих підприємств	-0,143** (0,866)	-0,013 (0,987)
Ставлення до приватизації землі	0,109* (1,115)	-0,158 (0,854)
Орієнтація на планову економіку	0,983*** (2,672)	0,371** (1,449)
Constant	-0,871 (0,419)	-0,495 (0,610)
Nagelkerke R Square	0,127	0,082

Примітка: У таблиці показані В-коефіцієнти предикторів з відповідними відношеннями шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.
*p<0,05; ** p<0,01; ***p<0,001.

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє, що впливовими детермінантами патерналістських настанов у 2006 р. виявилися орієнтація на планову економіку, стать (переважали жінки), негативне ставлення до приватизації великих та малих підприємств. Чинник ставлення до приватизації землі виявився менш впливовим і до того ж, як не дивно, з позитивним значенням (тобто орієнтація на патерналізм зростала із схваленням передачі землі у приватну власність). Натомість чинники віку, освіти, наявності оплачуваної роботи та оцінки матеріального становища не проявили впливу на залежну змінну.

Результати моніторингового дослідження 2016 р. засвідчили, що детермінанти, які зумовлюють патерналістські настанови, порівняно з результатами десятирічної давності відтворилися лише у випадку чинника, який визначає орієнтацію на планову економіку. До того ж вплив цього чинника виявився менш впливовим, ніж у 2006 р. Новою тенденцією та особливістю детермінації патерналістських орієнтацій стало увиразнення впливу соціоекономічного статусу, а саме чинників оплачуваної роботи (орієнтація на патерналізм зростала у випадку, коли респондент не працює) та матеріального становища сім'ї (орієнтація на патерналізм зростала зі зниженням матеріального становища). Деяко менший вплив проявив чинник освіти: орієнтація на патерналізм зростала у випадку зниження рівня освіти. Це означає, що протилежні до патерналізму орієнтації зростали за наявності роботи, зростання рівня освіти та високого матеріального становища сім'ї.

Таким чином, можна констатувати, що гіпотеза справдилася лише частково, беручи до уваги те, що у 2016 р., хоч і знизився, та все ж проявився вплив підтримки планової економіки на патерналістські орієнтації. Та все ж очевидним є те, що ще у середині 2000-х років орієнтації людей щодо ролі держави у забезпеченні рівня життя співвідносилися переважно з економічними цінностями. Патерналістські чи ліберальні орієнтації зумовлювалися відповідно антиринковими та ринковими настановами. Однак у ході вимушеного транзиту ідентифікація індивідом свого місця у пострадянській соціальній структурі та засвоєння нових економічних практик раціоналізували його економічну свідомість. Зрештою сприйняття ринкової економіки індивід почав співвідносити з власним соціоекономічним статусом.

Незважаючи на те, що більшість країн Східної Європи в 2000-х роках завершили посткомуністичний транзит, в українському суспільстві триває соціальна трансформація. Така уповільненість пояснюється соціокультурними обмеженнями легітимації ринкових інститутів. Прийняття цих інститутів залежало не лише від відчуття ефективності економічних реформ, а й від рефлексії зовнішньополітичних та демократичних преференцій населення. Подібні процеси зафіксовано й щодо динаміки сприйняття населенням інституту власності, коли відбувається зниження впливу зовнішньополітичних чинників підтримки певної економічної системи на тлі увиразнення чинників економічного становища [4]. Отже, перспектива входження України у європейський цивілізаційний простір тепер залежить здебільшого від раціональної оцінки населенням вигод чи втрат від економічних реформ, міри залучення населення у ринкові відносини.

Література

1. *Сусак В. І.* Патерналістські установки і практики громадян України в умовах посткомуністичних трансформацій : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / В. І. Сусак ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2009. – 16 с.
2. *Колоколова М. О.* Установки на патерналізм у політичній культурі сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 / М. О. Колоколова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2016. – 19 с.
3. *Рахманов О.* Економічні чинники солідарності, колективних дій та конформізму в робітничому середовищі України / О. Рахманов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – 2015. – Вип. 6. – С. 49–54.
4. *Reznik V.* Social Legitimation of Capitalism in Ukraine: from Socio-cultural Path-dependence to Rationalization of Economic Situation / V. Reznik, O. Reznik // Economics and Sociology. – 2015. – Vol. 8, No 3. – P. 131–144.